

El paisatge evanescent: L'origen de l'antiga Horta d'Alacant

Sonia Gutiérrez Lloret
Universitat d'Alacant

De la pasada edad, ¿qué me ha quedado?
Andrés Fernández de Andrada, *Epístola moral a Fabio*

L'Horta d'Alacant és hui un paisatge ocult, un lloc en la memòria col·lectiva recreat a base de tòpics que han esdevingut incomprensibles per a les noves generacions; llocs comuns que al·ludeixen a una memòria gustativa perduda, poblada de sabors mítics que ja no recorda ningú. En l'imaginari col·lectiu, les tomates de Mutxamel, les faves tendres de Sant Joan, les ametles i garrofes de Fabraquer, les olives i el pa de Benimagrell o les vinyes de la Condomina són ja referents literaris tan evanescents com les «moltes fruites i hortalisses» d'Alacant lloades pel geògraf Al-Idrisi en el segle XII, o els «figos, passas o azabib y azeyte» que el rei Alfons X el Savi considerava «el mejor bien que ellos avien en la villa de Alicant», per no parlar del célebre vi d'Alacant, que encantava l'Europa del Segle de les Llums i era degustat per Sandokan i els seus pirates de Malàisia en les celebèrrimes novel·les d'Emilio Salgari, avui tan relegades a l'oblit com la mateixa Horta d'Alacant.

No queda a penes record del «verger amé» que va impressionar el botànic

Antoni Josep Cavanilles quan acabava el segle XVIII, poc dels arbres i conreus d'aquell «secà millorat» que meravellava viatgers i tractadistes, i res o pràcticament res de l'esquiva materialitat del que es va convindre a denominar el «regadiu de tipus alacantí», que separava la propietat de l'aigua de la de la terra. El passejant s'haurà de conformar a evocar-lo a partir d'una séquia colgada, un partidori oblidat, un tram de camí vorejat de tàpies sinuoses o alguns bancals erms. Com volem que quede cap rastre material de l'Horta d'Alacant i de les pràctiques hidràuliques d'una societat agrària desapareguda, quan les restes més monumentals del seu passat, com els assuts, les vil·les o les torres «protegides» (declarades Bé d'Interès Cultural en 1997) sucumbeixen en un entorn de depredació que acaba descontextualitzant-les en rotondes, ofegant-les entre urbanitzacions o simplement abandonant-les a la seua sort tot esperant que la desídia les arruïne definitivament, per a després, potser, reconstruir-les amb una inversió directament proporcional

Partidor de reg en la partida de Sant Peret/Benetia.
Foto: S. Gutiérrez.

a la seua falsedat històrica? Resten, això sí, les paraules: *assut, fila, mar-tava, Gualeró, Alfàs, Aljusser, Benetia, Benissiu, Benaiüt, Alfadramí, Almaina, Beniopa, Benimagrell, Benिताutell, Beniali, Maigmona...*, termes de reg i topònims d'una geografia que evoca un passat remot amerat d'arabismes, des d'un present en què ja ningú o molt pocs conreen, respecten els torns d'aigua o són capaços de situar els topònims.

Una horta per a una ciutat

Així doncs, no en queda res, de l'Horta d'Alacant? Sí, queden les petjades del temps impreses tènueament en l'espai, però per a desxifrar-les, el passejant ha d'emprendre un viatge introspectiu al passat, per buscar-hi amb ulls d'historiador –o millor encara d'arqueòleg– les traces que els diversos paisatges successius han sobreescrit en el palimpsest de l'Horta. Comencem per l'espai. L'Horta d'Alacant se situa en una àmplia plana suaument inclinada cap al mar, coneguda com el Camp d'Alacant. Està limitada al nord pel llit del riu Montnegre, també

anomenat riu de Cabanes, riu Verd o, en la desembocadura, riu Sec –precisament el tram en què tot el seu cabal es desviava per a regar una horta sempre assediada. A l'oest l'envolten les petites altures de les serres del Calvari, Garbinet i la llo-ma Redona, i per l'est s'obri per a fondre's amb el mar en l'ixent rocós del cap de l'Horta, encara cap de l'Alcodre en la planimetria històrica de final del segle XVI,

com a record del nom amb el qual se'l coneixia en època d'Alfons X el Savi: la «huerta de Alicant d'Alcodra». Aquest ampli i feraç espai agrícola regat, amb un origen que es remunta, com a mínim, fins a l'època islàmica, pertanyia al terme de la vila d'Alacant.

Aquesta horta gran, l'Orta Aliquantis per antonomàsia, es distingia perfectament, ja en l'edat mitjana, de la petita horta limítrofa de les muralles de la vila, a la qual el Llibre de Beneficis de l'església parroquial de Santa Maria d'Alacant del segle XIV es refereix sempre com la *çueqa d'Alacant*, és a dir la *sueca*, que pren el nom de la paraula àrab *as-suway-qa* 'mercadet', en referència probablement al mercat que devia tindre lloc al costat de les portes occidentals de la ciutat medieval (el portal de l'Horta i el portal d'Elx) i que es devia estendre sobre l'altre costat del Barranquet (la Rambla actual), pel que més tard seria el raval de Sant Francesc cap a Sant Blai.

Així doncs, quan Alacant era encara xicoteta i marinera, la Madina Laqant que exportava espart a tots els països del mar, ja disposava de dos espais agrícoles regats, ben definits i reglamentats, on es

produïa fruita, hortalisses, figues i raïm: d'una banda, la petita horta periurbana de la *sueca*, apegada als murs, regada amb fonts (sobretot, la font Santa i la del Batle) i abundants sènies encara en època del cronista Bendicho, i d'una altra, la gran horta situada al costat del riu Montnegre, a una desena de quilòmetres de la ciutat, amb la qual es comunicava pel camí de l'Horta, que passava al peu del Benacantil i de les serres de la Goteta i Grossa i que ha quedat fossilitzat al seu pas pel barri de Sant Anton en l'actual carrer de l'Horta. Aquest últim espai fèrtil i dinàmic va donar prosperitat econòmica a la ciutat i al port fins a mitjan segle XX, encara que avui agonitze desolat, desfigurat i condemnat a l'oblit.

Però abans d'analitzar-ne l'estructura i l'evolució, hem de preguntar-nos si no va existir una horta abans d'aquesta; dit altrament, quin paisatge van veure i van crear els ciutadans de Lucentum, el municipi romà situat al tossal de Manises, el nom del qual, arabitzat –no, però, el seu emplaçament–, serviria per a designar la nova ciutat medieval que segles més tard sorgiria al peu del Benacantil i que encara és la nostra: Al-Laqant, Alicante, Alacant.

Quan l'Horta encara no ho era: El paisatge romà

L'existència d'un espai agrari vinculat a la ciutat portuària iberoromana del Tossal de Manises és innegable, encara que no es va produir una parcel·lació agrària regular del seu territori (centuriació) com sí que va passar amb la propera Colonia Iulia Ilici Augusta (l'Alcúdia d'Elx). Sabem que l'entorn de l'Albufereta, un espai pantanós que

Assut de Sant Joan. Foto: J. López.

originàriament havia sigut una àrea portuària, havia estat poblat en temps remots, tant el Tossal de les Basses, al sud de la marjal, des de la prehistòria, com, a l'altra banda, el Tossal, l'emplaçament d'una ciutat amb tots els ets i uts (Lucentum), activa i poblada com a tal almenys fins al segle III d. de C. Més encara, sabem que la zona continuarà habitada després d'haver-se abandonat el municipi, com palesen les extenses necròpolis tardoromanes de l'entorn (segles IV a VII d. de C.), i que les seues ruïnes acollirien molt més tard un cementeri musulmà de la primera època (segle IX), que constitueix l'única prova, de moment, de la instal·lació de poblacions ja islamitzades a la zona.

Reculant a l'època romana altimperial (segles I a III d. de C.), l'arqueologia

vinculat a una altra mena d'instal·lacions hidràuliques, com ara basses i aljubs, o a l'aprofitament de les aigües pluvials i escorriments dels barrancs que, com els de Maldo i el Palamó, conflueixen en l'Albufereta. En conseqüència, el paisatge agrícola romà, dominat pels cultius de la triada mediterrània (cereal, vinya i oliveira), devia ser molt diferent del medieval i ocupar amb més intensitat la partida de la Condomina. Aquelles terres baixes, marginals en el paisatge regat medieval, seran integrades en el sistema hidràulic de l'Horta d'Alacant en època moderna, quan la construcció del pantà de Tibi permetrà estendre cultius d'orientació comercial, com la vinya, la morera o l'ametla, canvi que genera un desenvolupament econòmic sense precedents de la ciutat d'Alacant i del seu port. Des de llavors, la viticultura dominarà el paisatge del Camp d'Alacant, i la Condomina passarà de perifèria de l'Horta d'Alacant a ser-ne el centre.

La creació de la «huerta de Alicante d'Alcodra»: El reg andalusí

Sabem que l'espai agrícola regat i reglamentat dependent de la ciutat d'Alacant és d'origen andalusí, com era la seua població i l'organització del reg, que s'esmenten expressament en alguns privilegis que el rei Alfons X atorga a la vila després de la conquesta. El 1260 es refereix a «todos los moros moradores en Alicante o en la huerta o en los castillos del término de Alicante»; un any més tard trameta una carta a «las aljamas de los moros de Alicante et de la huerta» i en una altra menciona «los moros que moraren en Alicante [...] et en la huerta de Alicante d'Alcodra».

El repartiment de les terres de l'horta entre els conqueridors es degué fer amb el del terme el 1258, «como mejor las ovieron en tiempo de moros», i va quedar consignat en un llibre atorgat per Alfons X. És a dir, degué respectar-se la distribució de l'aigua reglamentada en època islàmica, com va passar a les hortes d'Elx i Oriola, sotmeses també inicialment a la Corona de Castella. En el cas de l'Horta d'Alacant s'establí un sistema dual de regadiu que aprofitava dos tipus de cabals: d'una banda, l'aigua corrent del riu, vinculada a la terra, es dividia en *files*, organitzats en torns temporals que formaven seqüències de 21 dies anomenades *martaves*, i d'un altra, les aigües pluvials esporàdiques, que es consideraven lliures i es podien vendre separades de la terra. Tant el repartiment proporcional de l'aigua, de base sexagesimal, com l'ús de termes d'origen àrab *-fil* o *fila* (de l'àrab *al-hayt*) o *martava* (de l'àrab *martabat* 'jerarquia, grau o categoria') – i l'abundant toponímia de procedència similar en séquies, partides i alqueries, confirmen l'origen andalusí d'un paisatge regat que hem de suposar que havia sigut dissenyat, construït i mantingut per aquells «moros que moraren en la huerta», ara desposseïts de les seues propietats. Més difícil és saber quan es va construir i quina era la seua extensió i forma concreta, encara que podem intentar reconstruir-la a partir de les evidències materials, documentals i toponímiques que esbrinem en el palimpsest que és actualment l'Horta d'Alacant. Comencem ara un viatge quasi arqueològic en el temps que ens permetrà recrear la forma i l'evolució d'aquesta complexa superfície regada.

Com en tot sistema de derivació, el reg partia d'un assut (l'assut Vell),

un entramat complex que a mitjan segle XX cobria una superfície enorme. Com podríem reconèixer en aquest bosc de séquies les branques del primer arbre, el que permet reconstruir el paisatge de la primitiva horta andalusina? El procediment quasi detectivesc consisteix a rastrejar els braçals, identificar els seus noms antics i establir la seqüència relativa de construcció. Solament així és possible recrear un paisatge imaginat i comprendre la seua història. No necessita el passejant conèixer els detalls d'aquest procés, en tindrà prou de saber que la construcció del pantà de Tibi al final del segle XVI, amb la consegüent aportació de nous cabals, faria necessària una reglamentació més complexa que distingia entre l'aigua vella i l'aigua nova, i que generaria una documentació abundant i interessant. Algunes fonts, com l'atermenament de 1598 (primer repartiment de les aigües del pantà després de la construcció), i la *Crónica de la muy Ilustre, Noble y Leal Ciudad de Alicante* del degà Bendicho, de 1640, proporcionen una instantània de l'Horta d'Alacant moderna que permet reconstruir el paisatge baixmedieval i, des d'ací, fer remuntar el nostre relat fins al seu origen musulmà.

L'espai regat en època islàmica, l'originària horta d'«Alicant d'Alcodra», es limitava a la part alta de l'Horta d'Alacant moderna i ocupava un sector relativament reduït del marge dret de la séquia Major que devia arribar com a màxim al lloc de Sant Joan, als voltants del qual l'arqueologia documenta materials d'època islàmica. No és casual que precisament el primer braçal que arranca d'aquesta séquia, el més pròxim a l'origen del reg on l'aigua arribaria amb menys recorregut i menys

pèrdues, siga precisament el conegut com braçal de l'Alfàs, és a dir, del camp conreat (de l'àrab *al-fahs*). Es fa difícil saber quins braçals són d'origen andalusí, però per eliminació dels que amb certesa no ho són es dedueix que podien ser-ne els cinc primers del marge dret (Alfàs, Albercoquer, Torre o Carnisseria, Canelles o Lloixa i Racó) i el primer del marge esquerre (Aljucer o Benetia), l'únic que travessa la nova séquia del Gualeró, traçada el 1377, cosa que significa que cap dels restants existia encara. És possible que aquest únic braçal del marge esquerre del sistema de reg, molt pròxim al riu, tinguera originàriament la missió de sagnar les avingudes, com relata el cronista Bendicho a mitjan segle XVII. L'etimologia del topònim Aljucer (del que sembla ser hereu el topònim modern Allusser) –o Aljacer, com també apareix– així ho suggereix (de l'àrab *al-jasur* 'illes o zones que s'inunden', o *al-jusayr* 'pontet'), mentre que el nom que acaba imposant-se, Benetia (de *banī* *Atiyya*), fa referència a un antropònim tribal, usat molt correntment per a designar una alqueria a Al-Andalus.

Més difícil encara és identificar altres possibles enclavaments habitats de l'Horta d'Alacant: un document del 1296 esmenta les alqueries d'Alconxel i Aljacer, que hem de suposar pròximes al braçal, a les quals podem afegir potser Benetia i altres aparents antropònims començats per *beni* ('fills de...'), com Benaüt, Benissiu, Beniopa, Benimagrell o Benitautell, la materialitat dels quals se'ns escapa. Indicis arqueològics suggereixen l'antiguitat de Lloixa (on segons Bendicho s'apreciaven restes de construccions antigues arruïnades) i l'existència d'una o més alqueries a la part baixa de l'Horta d'Alacant, entorn

del Sant Joan actual. Bendicho recorda que la vella església de Sant Joan «era de modo de mesquita, por lo qual pienso que entonces, en tiempos de moros, ya había pueblo», mentre que l'arqueologia ha trobat vestigis andalusins al sud de Benimagrell i un cementeri musulmà al Tossal de Manises, fet que prova l'assentament d'una comunitat islamitzada a l'entorn de l'Albufereta, on encara s'esmenta una alqueria en el segle XIV.

En el cas del topònim Mutxamel, s'han proposat diverses etimologies àrabs, procedents en la majoria d'un participi verbal (*mujmā' al-lah*) amb el sentit de lloc de reunió o mercat, però no s'ha pogut arribar a un consens. De fet, res indica que aquesta població siga d'origen andalusí: el mateix Bendicho afirma que «esta villa es población nueva y no ay autor antiguo que d[e] él haga mención» a diferència del «Ravalet o Rafalet, que es vocablo antiguo y significa lugar puesto en altura y es muy antiguo». En realitat tots dos són noms àrabs de lloc amb el significat de barri (*rabād*) o gran propietat de secà (*raḥāl*), perfectament compatibles amb l'existència d'alguna alqueria.

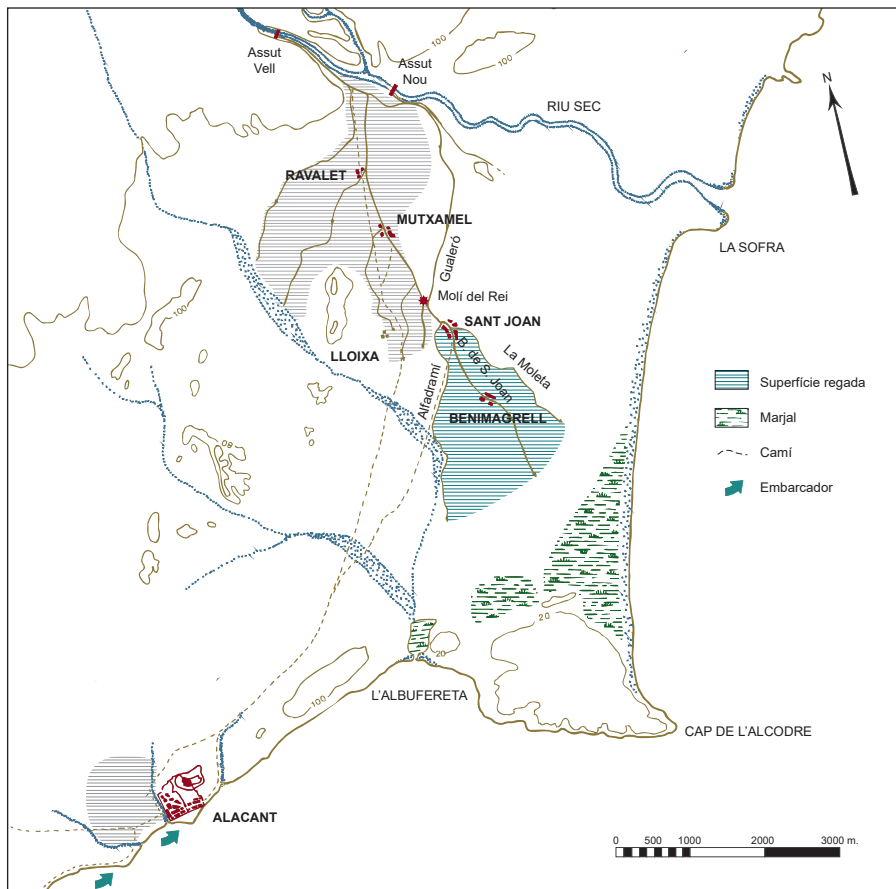
L'ampliació baixmedieval de l'Horta d'Alacant: La construcció de l'assut Nou i el Gualeró

La incorporació a la Corona d'Aragó el 1304 de la regió situada al sud de la línia Biar-Busot no devia implicar cap canvi efectiu en l'ordenació del regadiu de l'Horta d'Alacant, encara que cal suposar necessàriament que sí que n'hi va haver en les formes de propietat originades pel nou repartiment, consignat en el *Llibre nou de la partició de les aigües*

de l'Horta, que dissortadament es va perdre amb la guerra dels Dos Peres. En qualsevol cas, el segle XIV porta canvis importants en la morfologia i els usos de l'Horta d'Alacant. En primer lloc va començar un procés de desvinculació de la propietat de la terra i el dret a l'aigua que, atesa la seua escassetat, tendirà a esdevindre un valor independent de la terra, a la propietat de la qual estava lligada originàriament. Un procés especulatiu que, una vegada acabada la guerra, seria imparabile i que acabaria caracteritzant el reg de l'Horta d'Alacant.

En segon lloc, amb la reactivació econòmica i demogràfica que va seguir el conflicte, el Consell d'Alacant va emprendre la primera gran ampliació del regadiu, que es va estendre pel marge esquerre de la séquia Major i per les terres més allunyades del riu i, en conseqüència, més deficitàries. Per a regar més fa falta més aigua, i això va ser el que es va plantejar: construir un nou assut aigües avall del Vell, que recollira els cabals que es perdien en el mar i els derivara mitjançant una boquera i una nova séquia a la part baixa de l'Horta, on no arribava el reg tradicional.

En l'Arxiu Municipal d'Alacant es conserva el document de 1377 pel qual el rei Pere el Cerimoniós disposa la construcció d'aquestes noves obres en resposta a una súplica dels veïns d'Alacant, amb la intenció d'augmentar considerablement la superfície regada sense perjudicar el reg antic. El document descriu la visura del terreny realitzada per a emplaçar el nou assut (assut Nou, per oposició al Vell de Mutxamel, d'origen andalusí) en una zona rocosa (la mateixa on es va reconstruir l'actual assut de Sant Joan entre 1631 i 1633) i es traça el Gualeró. Aquesta nova séquia,

Proposta de restitució de l'Horta d'Alacant en època baixmedieval (segles XIV-XV).

Mapa: Sonia Gutiérrez, tractat per Victòria Amorós.

de nom català, no àrab, com es creia popularment (*goleró*, derivat de *gola*, significa 'lloc profund on l'aigua és engolida', segons el diccionari d'A. M. Alcover), travessava el braçal andalusí de Benetia o Aljucer (l'únic existent en el marge esquerre de l'Horta) i travessava les terres baixes plantades de vinya, fins a confluir amb la séquia Major abans d'arribar a Sant Joan, en el molí del Rei.

Aquesta obra, sens dubte la més important de l'Horta d'Alacant des de la seua creació, va permetre estendre el reg amb tres nous braços disposats en trident: el braçal de Sant Joan –que en rigor prolongava la séquia Major fins més enllà de Benimagrell– i els d'Alfardramí i la Moleta, a banda i banda. El braçal de Sant Joan va ser ràpidament assimilat com un nou tram de la séquia Major de la vila, coneguda també des

Vista actual del Gualeró, abandonat, des del camí de Benaüt, a la partida de Sant Peret.

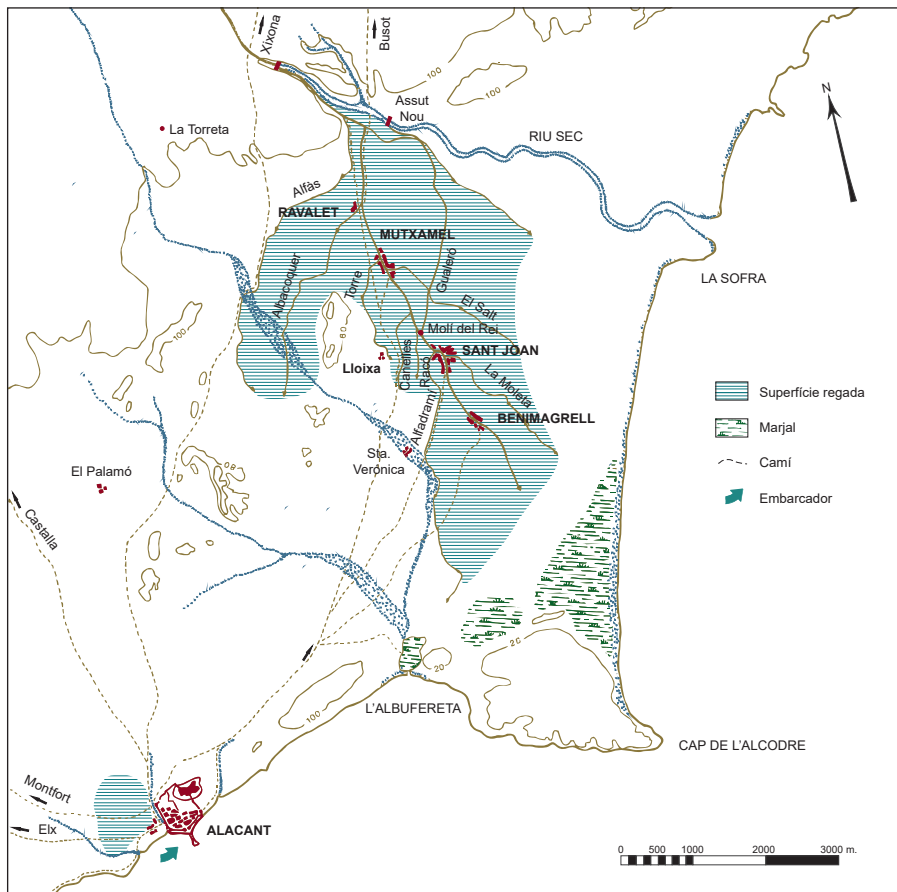
del segle XV com a séquia Vella i Nova precisament per això. Cap testimoni material original es conserva d'aquesta obra, llevat del solc profund del Gualeró en alguns dels trams. Tampoc la columna vertebral de l'Horta d'Alacant, la séquia Major, ens permet reconèixer aquesta prolongació del seu traçat, ja que va ser soterrada per complet fa temps, però podem recrear-la gràcies a la precisa descripció que el cronista Vicente Bendicho anotava el 1640:

Su antigüedad dize el modo de la fábrica, tiene al principio tres ventanas al río, tapadas con tablones, corredisas, a quien desimos «les taules». Sirven para sangrar las avenidas del río quando crece por las lluvias y para limpieza de la acequia, tiene de boca treinta y seis palmos y vienen a estrecharse en 16, que ha sido causa de algunas roturas. De aquesta fábrica llega hasta el lugar de San Juan atravesando toda la calle de la villa de Muchamiel, y le decimos la Cequia mayor del Consell de la Ciutat de Alacant, y que a su costa se hizo, y tiene de ella la administración de los jurados.

El Gualeró va ampliar la superfície regada fins a la Condomina, o el que és el mateix, la denominada «Horta de Baix», en un cens de 1572. La construcció del pantà de Tibi pocs anys més tard, entre 1580 i 1594, consolidava aquest creixement en el marc d'un nou ordenament jurídic; els nous cabals de la conca alta del riu Montnegre van permetre que l'Horta arribara a la seua màxima extensió, reflectida en la prolongació dels braçals

existents i l'obertura d'altres nous en el marge esquerre de la séquia Major, com el del Salt, ja construït el 1598, o els de Fabraquer i Murteretes a partir de mitjan segle XVII, fins a les terres pantanoses pròximes a l'arenys costaner.

Però a mesura que augmentava la riquesa de l'Horta d'Alacant, creixien els riscos, i aquests, en el segle XVI, venien de la mar. Els camins que comunicaven la zona d'horta amb la ciutat, les seues venes, es van ericar de torres que vigilaven, avisaven i protegien la població i les collites de la voracitat dels corsaris. Però la història no es va aturar i la calma va portar una nova prosperitat. El sempre observador Bendicho ens explica que a mitjan segle XVII les vinyes s'estenien per les partides més baixes de l'Horta d'Alacant a costa de l'oliverar, que resistia pitjor la falta de reg. L'Horta, nascuda andalusí al peu del riu Montnegre, va arribar per fi a les terres de la Condomina, on l'olivera i la vinya havien sigut cultius antics, com demostra la gran premsa romana de la vil·la del Parc de les Nacions. Però en

Proposta de restitució de l'Horta d'Alacant en l'edat moderna (segles XVI-XVII).

Mapa: Sonia Gutiérrez, tractat per Victoria Amorós.

el context de la modernitat, el predomini dels cultius comercials significava el triomf d'una nova realitat econòmica. En el segle XVIII, els camins es van multiplicar; les torres, ja obsoletes, es van envoltar de sòlids cellers i espais residencials. En el segle XIX, les cases de l'Horta d'Alacant es van reinventar com a finques d'esplai de l'oligarquia

alacantina, al bell mig d'un amé paisatge agrícola encara productiu. L'Horta va atènyer una esplendor sense precedents, que encara és possible percebre en les ruïnes, al mateix temps que començava la subtil decadència que va conduir inexorablement a la seua destrucció com a paisatge agrari secular quan despuntava el segle XX.